

Fadl b. Şâzân ve *Kitâbu'l-İlel*'i Çerçevesinde İmamet Anlayışı

METİN BOZAN

DR., DİCLE Ü. İLAHİYAT FAKÜLTESİ

abstract

Fadl b. Shâzân and His Views of Imamate in Accordance with *Kitâb al-'Ilal*. Fadl b. Shâzân was one of the pioneers of İmâmiyya as a scholar lived in the times of some persons whom İmâmites considered İmams. Besides, he was also the leader of school of Hîshâm b. al-Hakam of his own time. Perhaps the real importance of him was the fact that his some books narrated the views of a person, i.e. Fadl b. Shâzân, at first hand on İmamate, who lived in the times of İmams. Among his works the *Kitâb al-'Ilal*, which reached the present time through Ja'far al-Sâdiq's works, gives some information on İmamate. In this work Fadl b. Shâzân, giving some rational explanations, tries to establish the doctrine of İmamate. And this article, centering on his *Kitâb al-'Ilal*, aims to identify both the personality of Fadl b. Shâzân and his views on İmamate.

key words

Fadl b. Shâzân, İmamate, İmâmiyya, *Kitâb al-'Ilal*.

1. Yaşadığı Dönem

Ca'fer es-Sâdik (148/765) medresesi etrafında başlayan ilk İmamî oluşum, Musa el-Kâzım döneminde Hîşâm b. Hakem (179/795) tarafından nas ve tayin fikrinin geliştirilmesiyle kurumsallaşma yolunda önemli bir adım atmıştır.¹ Ancak Musa el-Kâzım'ın 183/799 yılındaki ölümüyle, bu kitle Vâkıfa ve Kat'iyye olmak üzere başlıca iki fırkaya ayrılmıştır.² Bunlardan Kat'iyye, ana bünyeyi teşkil etmekle birlikte, kendi içinde bütünlük arzetmemektedir. Nitekim Ali er-Rızâ'nın ölümü sırasında oğlu Muhammed el-Cevâd'ın yaşının küçük olması nedeniyle³ bu dönemden itibaren Kat'iyye

¹ Bkz. Kâdî Abdulcebbar, Abdullah b. Ahmed Ebû'l-Hüseyn el-Hemzânî (415/1024), *Tesbitü Delâilü'n-Nübüvve*, thk. Abdülkerîm Osmân, Beyrut 1936, s. 225, 528-29, 586.

² Bkz. Nevbahtî, Ebû Muhammed Hasan b. Musa, (300/912), *Fıraku'ş-Şâa*, tsh. Seyyid Muhammed Sâdik, Necef 1936, s. 81; Kummî, Sa'd b. Abdillâh Ebû Halef el-Eş'arî (301/913), *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak*, tsh. Cevâd Meşkûr, Tahran 1963, s. 89.

³ Babasının ölümünde henüz yedi yaşındadır. (Bkz. Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin (345/956), *Murâcu'z-Zehab ve Me'âdiru'l-Ceber*, thk. Saîd Muhammed el-Lehhâm, Beyrut 1997, IV, 56; İbn Rüstem Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr el-Âmilî (IV/X. asır), *Delâilü'l-İmame*, Beyrut 1988, s. 205.

mensupları arasında, imamın ilmini nereden alacağı, dolayısıyla ilminin kaynağı hususunda tartışmalara neden olmuştur.⁴ Kat'iyeye'den bir kesim, imamet görevinin üstlenecek kimsenin, tıpkı öncekiler gibi ilmini, kendisine miras kalan kitaplardan aldığı görüşünü savunmaya devam ederken,⁵ diğer kesim ise nazariyeye yeni bir unsur ekleyerek imamın bilgi kaynağının Semâvî Âlem ile bir şekilde kurduğu irtibat olduğunu ileri sürmüştür.⁶ Kat'iyeye mensupları gerek kendi aralarında, gerek Musa el-Kâzım'ın mehdilüğünü ileri süren Vâkıfa ile ve gerekse diğer muhalifler ile fikri mücadele içinde olmuşlardır.⁷ Bu mücadele içinde Kat'iyeye'nin önemli alimlerinden birisi de Fadl b. Şâzân'dır.⁸

Ebü Muhammed Fadl b. Şâzân (b. Halîl⁹) en-Nîsâbûrî'nin hayatı hakkında kaynaklarda detaylı bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte el-Ezd kabilesine mensup¹⁰ olduğu, Kufe, Bağdat ve Vâsıt'ta ilim tahsil ettiği ve daha sonra da Nîsâbûr'a gittiği aktarılmaktadır.¹¹ Mütakellim ve fakih olan¹² Fadl b. Şâzân'ın eserlerinden onun, Rec'at'ın gerçekleşeceği¹³ ve tecsim¹⁴ fikrini savunduğu anlaşılmaktadır. Fadl b. Şâzân'ın en önemli özelliklerinden birisi

⁴ Nevbahtî, s. 88; Kummî, s. 96-97; Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail (324/936), *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfu'l-Mısallîn*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, Beyrut 1995, I, 105).

⁵ Kummî, s. 97; İbn Rüstem et-Taberî, s. 200-01.

⁶ Bkz. Nevbahtî, s. 90; Kummî, s. 97-98; İbn Rüstem et-Taberî, s. 200-01.

⁷ İmamîyeye'nin öncülere olan alimler, tartışmaları ve münasebetleri için bkz. Metin Bozan, *İmamîyeye'nin İmamet Nazariyesi'nin Teşekkül Süreci*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2004, s. 50-63, 137-150.

⁸ İbn Mutahhar Hillî, Allâme Cemâlüddin Hasan b. Yusuf (726/1325), *Ricâl*, Kum 1411, s.133.

⁹ Keşşî, Muhammed b. Ömer (IV/X. asrın ortaları), *İhtiyârü Ma'rifeti'r-Ricâl*, tsh. ve tlk. Mirâbâd el-Esterâbâdî, thk. Mehdi er-Recâî, Kum 1404, s. 821.

¹⁰ Necâşî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Abbâs el-Esedî el-Kûfî (450/1058), *Ricâlu'n-Necâşî*, thk. Seyyid Musa eş-Şebirî ez-Zencânî, Kum 1318, s. 306; Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan (460/1067), *d-Fihrist*, Beyrut 1983, s. 154; İbn Mutahhar Hillî, *Ricâl*, s. 132.

¹¹ Keşşî, s. 821. Fadl'ın, İmamilerce on birinci ve bilinen son zahir imam olarak kabul edilen Hasan el-Askenî'den önce öldüğüne dair rivayetler mevcuttur (Bkz. Keşşî, s. 818). Ancak onun Hasan el-Askenî'nin ardından öldüğü ve dolayısıyla vekiller döneminde henüz yaşadığını dair rivayetler daha tutarlı görünmektedir. (Bkz. Keşşî, s. 820).

¹² Necâşî, s. 307; Tûsî, *Fihrist*, s. 154; İbn Mutahhar Hillî, *Ricâl*, s. 133; Erdebilî, Muhammed b. Ali el-Hâirî (1098/1686), *Câmî'u'r-Ruûit*, Beyrut 1983, s. 5.

¹³ Muhaliflerinin ölülerin dirilmesi şeklindeki Rec'at'ı reddettiklerini, ama ayrı zamanda kendi eserleri ve rivayetlerinde bu şekil bir Rec'at'tan söz ettiklerini savunması dikkat çekicidir (Bkz. Fadl b. Şâzân, *d-İzâh*, Beyrut 1982, s. 195-96) Bu hususta kaynaklarda kendisine *Kitâbu'r-Rac'a Hadîs* (Bkz. Necâşî, s. 307) ve *Kitâbu'n-İsbâtü'r-Rac'a* (Bkz. Tûsî, *Fihrist*, s. 154) adında eserler de nispet edilmektedir. Eser Necâşî'de *Kitâbu'n-İsbâtü'r-Rac'a*, şeklinde geçmektedir (Bkz. Necâşî, s. 307).

¹⁴ Tecsim fikri ile Allah'ın bir cisim olduğu savunulmaktadır. (Bkz. Keşşî, s. 819; Meclisî, Muhammed Bâkur (1110/1697), *Bihânü'l-Ernâr*, thk. Lecnetun min Ulemâ, Beyrut 1992, XXV, 161). Bu gibi fikirlerin imamlar tarafından kınandığı aktarılır. Sözelimi Muhammed el-Cevâd'a nispet edilen rivayetlerde tecsim fikrini savunanlara karşı tavir alınmasından bahsedilir (Bkz. Sadûk, Muhammed b. Ali b. Hüseyin Ebî Ca'fer İbn Bâbeveyh el-Kummî (381/991), *Tevhîd*, thk. Seyyid Hâşim Hüseyinî et-Tahrânî, Beyrut 1398, s. 102; *Emâli*, byy, 1362, s. 277; Meclisî, III, 292).

ise Hîşâm b. Hakem(179/795)'in fikirleri çevresinde oluşan kelim ekolünün - Yunus b. Abdırrahman¹⁵ ve Sekkâk'ın¹⁶ ardından- liderliğini üstlenmesidir.¹⁷ Onun liderliği, Abbasi otoritesinin zayıflamaya başlamasından dolayı iç karışıklıkların hüküm sürdüğü,¹⁸ bir çok fikri ve siyasi fırkanın ortaya çıktığı ve fikri alanda Abbasiler'in politika değiştirdiği¹⁹ bir döneme denk gelmektedir.²⁰ Fadl b. Şâzân'ın bu akımlarla fikri mücadele içine girdiği, onlara reddiyeler yazdığı görülmektedir. Nitekim -günümüze kadar ulaşmasa da- onun İbn Kerrâm,²¹ A'sem²² gibi şahısların yanı sıra, Felsefeciler,²³

¹⁵ Ebû Muhammed Yunus b. Abdırrahman (Bkz. Keşşî, s. 779, Necâsî, s. 446). Ali er-Rızâ döneminde de etkin olduğu anlaşılan Hîşâmî ekolün lideridir. Yunus b. Abdırrahman'ın ekol liderliği, muhtemelen onun 208/823 yılındaki ölümüne kadar sürmüştür. (İbn Mutaḥhar Hillî, *Hulâsatü'l-Ak'ûl*, byy, 1417, s. 296) Genelde Hîşâm b. Hakem'in öğretisinin ana çizgilerini izlemesine rağmen bu, onu birebir taklitlen ziyade, ekolün ana çizgilerini benimseme anlamında olmalıdır. (Fikirleri için bkz. Keşşî, s. 357, 567-68, 784; Meclîsî, V, 44) Kendisine başta Gulât'a reddiyeler ve imamet hususunda olmak üzere birçok eser nispet edilmektedir (Keşşî, s. 780; Tûsî, *Fihrist*, s. 215) Kaynaklarda kendisine Yunusiyeye adında bir fırka da nispet edilmektedir (Bkz. Şehrîstânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm (548/1153), *d-Mîlâ ve'n-Nihal*, thk. Emir Ali Mehran, Ali Hasan Fâur, Beyrut 1996, I, 220). Ancak bu yaygın bir kullanım olmamalıdır. Yunus b. Abdırrahman'ın Hîşâm b. Hakem ekolü mensubu olması daha muhtemeldir.

¹⁶ Ebû Ca'fer Muhammed b. Halîl es-Sekkâk (Bkz. Necâsî, s. 328; Tûsî, *Fihrist*, s. 162) Yunus b. Abdırrahman'dan sonra (208/823) Hîşâm b. Hakem in ekolün başına geçmiştir. (Bkz. Keşşî, s. 818, 822) Hîşâm b. Hakem'in arkadaşı ve öğrencisidir. (Bkz. Hayyât, Ebu'l-Füseyn Abdurrahîm b. Muhammed b. Osmân el-Mu'tezilî (298/910), *d-İntisâr ve'r-Red alâ İbrâ'r-Râvendî d-Mulhid*, Beyrut 1957, s. 103; İbn Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed (385/995), *d-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan, Beyrut 1994, s. 219; Necâsî, 328; Tûsî, *Fihrist*, s. 162) Sekkâk'ın bazı konularda Hîşâm b. Hakem'e muhalefet ettiği söylene de onu, başta imamet olmak üzere, birçok konuda takip ettiği aktarılır. (Bkz. Tûsî, *Fihrist*, s. 162) İmamet hususunda yazmış olduğu *Kitâbu'l-İmame*, *Kitâbu'r-Red alâ men E bâ Vu'âibi'l-İmâreti bi'n-Nas* (Bkz. İbn Nedîm, s. 219; Tûsî, *Fihrist*, s. 162) gibi eserlerden, onun *nas* ve *ta'yîn* fikri hususunda Hîşâm b. Hakem'i takip ettiği ve bu dönemde *nas* ve *ta'yîn* fikrini reddedenlere cevap verdiği anlaşılmaktadır.

¹⁷ Bkz. Keşşî, s. 818.

¹⁸ Mütevekkil'in öldürülmesiyle, 256/870'de el-Mu'temid'in başa geçtiği dönem arasında birtakım siyasi karışıklıklar yaşanmıştır. Bkz. Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr (911/1505), *Târîhu'l-Hulefâ*, thk. Mahmud Riyâd el-Halbî, Beyrut 1997, s. 301-317; W. Montgomery Watt, *İslâm Dünyasının Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, Ankara 1981, s. 317.

¹⁹ Mütevekkil kendisinden önceki halifelerin politikasını genel anlamda değiştirmiştir. Bu dönemde Mutezili fikirleri terkettiğini ilan eden Mütevekkil (247/861) daha çok selef çizgisine yakın bir politika izlemeye başlamıştır. Bkz. Suyûtî, s. 301.

²⁰ Sekkâk'ın ölüm tarihi ve onun ne zaman liderliğe geçtiği hususunda açık bir bilgi yoktur. Ancak Yunus b. Abdırrahman'ın 208/823 tarihinde öldüğü ve Sekkâk'ın da bir süre liderlik görevini üstlendiği göz önüne alınırsa, bu hadisenin Muhammed el-Cevad'ın imameti döneminden önce olmadığı anlaşılmaktadır.

²¹ Ebû Abdullah Muhammed b. Kerrâm, Kerramiye fırkası kendisine nispet edilmektedir. Bkz. Şehrîstânî, I, 124.

²² Ebû Bekir Abdurrahman b. Keysân, 235/850 yılında ölmüştür. Fikirleri için bkz. İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Endulûsî (456/1064), *d-Fisal fi'l-Mîlâ ve'l-Ebrâî ve'n-Nihal*, Beyrut 1996, II, 55, 339, 240; Watt, 276.

²³ Bu felsefecilerin kimliği hususunda kaynaklarda açık bir bilgi yoktur.

Hariciler, Mu'tezilîler, Maniheistler, Haşeviyye, Mürcüiler, Seneviler, Gulât, Karmatîler²⁴ ve Bâtınîlere karşı da reddiyeler yazdığı aktarılmaktadır.²⁵

2. Eserleri

Fadl b. Şâzân'ın yukarıda söz konusu edilen muhaliflere reddiye mahiyetinde yazdığı eserlerin yanı sıra, imamet, fıkıh, kelâm ile ilgili çoğu günümüze kadar ulaşamayan yüz seksen civarında eseri olduğu rivayet edilmektedir.²⁶ Bu eserlerden bazıları şunlardır: *Kitâbu'l-İmân*, *Kitâbu't-Tehîd min Kütübî'l-Münezzeheti'l-Erba'a*, *Kitâbu'l-Va'd ve'l-Va'id*, *Kitâbu'l-A'râz ve'l-Cevâbir*, *Kitâbu'l-Mesâilü'l-Erba'a fi'l-İmâm*, *Kitâbu'r-Rec'a Hadîs*, *Kitâbu'l-İmâmîti'l-Kebîr*, *Kitâbu'l-Hisâl fi'l-İmâm*, *Kitâbu'r-Red alâ Ehli't-Ta'til*, *Kitâbu'r-Nakz alâ'l-İskâfi fi Takrîri'ti'l-Cism*, *Kitâbu'l-İstitâ'a*, *Kitâbu's-Sünen*, *Kitâbu Fadli Emîri'l-Mü'mirîn*, *Kitâbu'l-Mesâil ve'l-Cevâbât*, *Kitâbu'r-Nakz 'alâ'l-İskâfi fi'l-Cism*, *Kitâbu'l-Va'id ve'l-Mesâil fi'l-Âlem ve Hudûsih*.²⁷

Fadl b. Şâzân'ın günümüze kısmen veya tamamen ulaşan eserlerine gelince,²⁸ bunlar *Kitâbu'l-'İlel*,²⁹ *Kitâbu't-Talâk*, *el-Îzâh ve Küâb fi İsbâti'r-Rec'a* adlı eserin muhtasarı olduğu ileri sürülen *Muhtasaru İsbâti'r-Rec'a*'dır. Bunlardan *Kitâbu't-Talâk*'in³⁰ bir kısmı Küleymî'nin *Kâfi*'si içinde alıntılanmış olarak bulunmaktadır.³¹ Bu alıntıda *talâk* ile ilgili hükümler yer almaktadır. Fadl b. Şâzân, burada akli izahlara girişmekte ve çeşitli konularda genel kabul görmüş hükümleri örnek göstererek, kanaatini güçlendirmeye çalışmaktadır. Onun mevcut eserleri arasında en hacimli si ise *el-Îzâh*'tır. Bu eser,³² Şîi görüşlere yöneltilen eleştirilere cevap mahiyetindedir. Kitap ilk dönem olayları ile ilgili Kat'î bakış açısını ortaya koymanın yanı sıra, imamet ile ilgili birtakım görüşler ile İmamet ve Rec'at³³ gibi hususlarda muhaliflerce yapılan eleştirilere cevapları içermektedir. Çağdaş yazarlardan Ahmed Pâketçi, Fadl b. Şâzân hakkında yazdığı maddede *el-Îzâh*'ın ona nispetini zayıf addetmekte ve

²⁴ Bkz. Necâşî, s. 307; Tûsî, *Fihrist*, s. 154.

²⁵ Bkz. Keşşî, s. 822.

²⁶ Bkz. Necâşî, s. 307; İbn Mutahhar Hillî, *Ricâl*, s. 133; Erdebilî, II, 5.

²⁷ Bu hususta bkz. Necâşî, s. 307; Tûsî, *Fihrist*, s. 154. Ayrıca Tûsî'nin belirttiğine göre İbn Nedîm(385/995), Fadl b. Şâzân'ın *Kitâbu't-Tefsîr*, *Kitâbu'l-Kvâ'a* ve *Kitâbu's-Sünen fi'l-Fikh* gibi *Mezbebu Âmm*e çizgisinde bir çok eseri daha vardır. (Bkz. Tûsî, *Fihrist*, s. 154)

²⁸ Bkz. Pâketçi, Ahmed, "İbn Şâzân" *Dâiretu'l-Ma'ârif-i Buzurg-i İslâmî*, IV, 52.

²⁹ *Kitâbu'l-'İlel*'e aşağıda ayrıntılı olarak değeri lenileceğinden burada yer verilmeyecektir.

³⁰ Bkz. Necâşî, s. 307; Tûsî, *Fihrist*, s. 154.

³¹ Bkz. Küleymî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'kûb b. İshâk (329/940), *el-Usûlu'l-Kâfi*, tsh. Necmuddîn Âmilî, tlk. Ali Ekber Çıffârî, Tahran 1388, VI, 93-96.

³² Eser kendisine Meclisî tarafından nispet edilmektedir (Bkz. Meclisî, CII, 59).

³³ Fadl b. Şâzân, *el-Îzâh*, s. 195-96)

eserden istifade edilirken temkinli olunması gerektiğini önermektedir. Gerekçe olarak da eserin Fadl b. Şazan'a nispetinin geç dönem kaynaklara dayanmasını ileri sürmektedir.³⁴ Ancak tetkik edildiğinde *el-İzâh*'ta yer alan imamın bilgisinin kaynakları ile ilgili bazı önemli bilgilerin³⁵ Keşşî'de Fadl b. Şazan'a nispet edilen fikirler ile uyduğu görülmektedir.³⁶ Bu nedenle eserin Fadl b. Şazan'a nispeti hususundaki tereddütün yersiz olduğu söylenebilir. *Kitâbım fi İsbâti'r-Rec'a*³⁷ ise günümüze muhtasar olarak ulaşabilmiştir. Eserin muhtasarı yirmi rivayetten müteşekkildir. Rivayetlere bakıldığında, on ikinci imamın imameti, gaybeti, zuhuru ve bazı kıyamet alametlerini ihtiva ettiği görülmektedir. Ancak eseri tahkik eden es-Seyyid Bâsım el-Müsevî'nin de belirttiği gibi, rivayetlerin kitabın aslına nispeti hususunda birtakım tereddütler mevcuttur.³⁸ Zira eserin adı *Muhtasaru 'İsbâti'r-Rec'a* olmasına rağmen, sadece iki rivayet Rec'at ile ilgilidir.³⁹ Bunlardan ilki yedinci rivayettir. Bu rivayette Hüseyin'in katledileceği yeri önceden bildiği ve daha sonra Kâim'in hurucundan ardından kendisi ve ashabının çıkacağı söylenmektedir.⁴⁰ Diğer ise on altıncı sırada yer alan ve kıyametin alemlerini ihtiva eden rivayettir. Bu rivayette ise kıyametten önce zuhur edecek şahıslar söz konusu edilmektedir. Bu şahıslar arasında yer alacak olan Yemânî adlı şahsın ve oğlunun, Kâim'in hurucundan sonra dünyaya Rec'at edecekleri aktarılmaktadır.⁴¹ Öte yandan *Muhtasaru*'da geçen hususlar, Fadl b. Şazan'ın yaşadığı dönemde mevcut fikirler ile uyum sağlamakta, daha ziyade Hasan el-Askerî sonrası dönemden bahseden rivayetleri içermektedir. Mesela, rivayetlerde sıkça vurgulanan imametın on iki ile sınırlandırılması hususu, daha ziyade on ikinci imamın gaybetinin uzaması sonrasında ortaya çıkmıştır.⁴² Öte yandan sekizinci rivayette Ca'fer el-Kezzâb'tan söz

³⁴ Bkz. Pâketçî, Ahmed, "İbn Şâzân" *Dâiretu'l-Ma'ârif-i Buzurg-i İslâmî*, IV, 52.

³⁵ Bkz. Fadl b. Şâzân, *el-İzâh*, s. 205-06.

³⁶ Bkz. Keşşî, s. 818 vd.

³⁷ Tûsî, Fihrist, s. 154. Eser Necâşî'de *Kitâbu İsbâti'r-Rec'a*, şeklinde geçmektedir (Bkz. Necâşî, s. 307). Bu eserin muhtasarı Hurru'l-Âmilî(1104/1692-93)'den naklen İbn Ali Zeynelabidin Muhammed Hüseyin el-Ermevî (1350/1931-32)'den alınmıştır. (Bkz. *Muhtasaru 'İsbâti'r-Rec'a*, s. 195)

³⁸ Bkz. *Muhtasaru 'İsbâti'r-Rec'a*, s. 196 Muhakkikin önsözü. es-Seyyid Bâsım el-Müsevî, bu rivayetlerin kitabın aslında olup olmadığını bilemediklerin söylemektedir.

³⁹ Krş. *Muhtasaru 'İsbâti'r-Rec'a*, s. 195-96 muhakkikin önsözü.

⁴⁰ Bkz. *Muhtasaru 'İsbâti'r-Rec'a*, s. 208-09.

⁴¹ Bkz. *Muhtasaru 'İsbâti'r-Rec'a*, s. 214-16.

⁴² Son Sefir Hüseyin b. Ruh'un (329/940) ölümünden sonra bile Hasan el-Askerî'nin varsayılan oğlunun akıbeti tartışılmaya devam edecektir. Hatta kimisi onun öldüğünü iddia edecektir. Nitekim Ebû Sehl en-Nevebahî bu kanaati taşımaktadır (Bkz. İbn Nedîm, s. 219) daha başka kimselerin de aynı kanaate olduğunu bazı rivayetlerden çıkarmak mümkündür. (rivayetler için bkz. Küleynî, I, 275; Nu'mânî, İbn Ebî Zeyneb Ebû Abdillâh Muhammed b. İbrahim (360/971), *Kitâbu'l-Gaybe*, thk. Ali Ekber el-Ğıffârî, Tahran trz., s. 171). Mes'ûdî 332/943 yılında Kat'ıyye'nin bu durumunu tasvir etmektedir. Buna göre

edilmektedir.⁴³ Oysa Hasan el-Askerî'nin kardeşi olan Ca'fer'in imametinin iddia edilmesi ve dolayısıyla kezzâb olarak adlandırılması on birinci imam Hasan el-Askerî(260/873) ve Fadl b. Şâzân(260/873)'ın vefatından sonradır.⁴⁴ Dolayısıyla bu hususlar göz önüne alındığında, eserin Fadl b. Şazan'a ait olmadığı anlaşılmaktadır.

3. Kitâbu'l-İlel

a. İmamîyye'de "İlel" Geleneği ve Kitâbu'l-İlel'in Önemi

İmamî kaynaklarda *el-İlel* başlığı altında bazı konuların hikmet/nedenleri ele alınmaktadır. Sözelimi Küleynî, *el-Kâfi*'sinde "Bâbu 'İleli't-Tahrîm" başlığında haramların hikmetini izah etmektedir.⁴⁵ Bunun yanında *el-İlel* adı altında müstakil birtakım eserlerin de kaleme alındığını görmekteyiz. Nitekim Şeyh Sadûk (381/991)'un, *Kitâbu Câmî 'İleli'l-Hacc*,⁴⁶ *Kitâbu 'İleli'l-Vudû'*⁴⁷ *Kitâbu 'İleli's-Şerâ'i*⁴⁸ adlı eserlerinin olduğu aktarılmaktadır. Ayrıca *Kitâbu'l-İlel* adı altında yazılmış başlıca eserler arasında Muhammed b. Ali b. İbrahim b. Haşim'in (381/991) *Kitâbu 'İleli's-Şerâ'i*⁴⁹; Hüseyin b. Ali b. Şeybân'ın *Kitâbu 'İleli's-Şerâ'a'sı*,⁵⁰ Ali b. Hâtim el-Kazvînî'nin *Kitâbu 'İleli's-Şerâ'a ve Kitâbu 'İleli'l-Hacc*,⁵¹ Ahmet b. İshak b. Abdillâh'ın *Kitâbu 'İleli's-Savm*⁵² ve *Kitâbu*

bu dönemde (yaşadığı varsayılan) Mehdi'nin yetmiş altı yaşına ulaşmış olması, gaybet ve (gaybetin sebebi olan) takiyye çokça konuşulmaktadır. (Mes'ûdî, *Mu'tâ'ız-Zehab*, III, 235) Yine Nu'mânî 342/953 yılında yazmış olduğu eserinde, "*teşeyyü' edenlerin carhananânî*" gaybetin durumunu sorguladığını, onun nerede olduğunu, ne zamana kadar gaybette kalacağını, seksen küsur yaşında olduğunu ve daha ne kadar yaşayacağını sorduklarını aktarmaktadır. Rivayetin devamında, kimisinin onun öldüğüne hükmettiğini, kimisinin onun doğumunu ve varlığını tamamen inkar ettiğini, kimisinin de onun ömrünün normal ömürlerden farklı olduğunu iddia ettiğini aktarmaktadır. (Bkz. Nu'mânî, s. 157-58) Bu durumda ancak bu dönemlerden itibaren Hasan el-Askerî'nin varsayılan oğlunu "Kâim", "Mehdi", "Muntazar" kabul eden ve imameti on iki ile sınırlandıran görüşün gittikçe güçlendiği, yaygınlık kazanmaya başladığı söylenebilir. Bkz. Bozan, s. 155-188.

⁴³ Bkz. *Mubtasaru 'İsbâti'r-Rec'a*, s. 209-11.

⁴⁴ Bu hususta bkz. Nevbahî, s. 108, Kummî, s. 102; Küleynî, I, 422; Sadûk, Muhammed b. Ali b. Hüseyin Ebî Ca'fer ibn Bâbeveyh el-Kummî (381/991), *Kenûlû'd-Din ve Tenâmû'n-Ni'me*, tsh. Ali Ekber el-Ğıffârî, Kum 1405, s. 46, 476-77.

⁴⁵ Bkz. Küleynî, *Kâfi*, Tahran 1365 baskısı, IV, 242.

⁴⁶ Bkz. Sadûk, Muhammed b. Ali b. Hüseyin Ebî Ca'fer ibn Bâbeveyh el-Kummî (381/991), *Men lâ Yahdumhu'l-Fakîh*, II, 190 vd.; Tûsî, Fihrist, s. 156.

⁴⁷ Necâşî, s. 391; Tûsî, Fihrist, s. 156.

⁴⁸ Tûsî, Fihrist, s. 156.

⁴⁹ Necâşî, s. 389; Meclisî, LIII, 118.

⁵⁰ Meclisî, XCIV, 106.

⁵¹ Meclisî, XCVI, 45.

⁵² Necâşî, s. 91.

'İlelî's-Sala el-Kebîrî,⁵³Hamdân b. İshâk el-Horâsânî'nin, *Kitâbu 'İlelî'l-Vudû'u*,⁵⁴ Yunus b. Abdirrahman'ın *Kitâbu 'İlelî'n-Nikah*'ı⁵⁵ örnek olarak verilebilir.

Fadl b. Şâzân'ın *Kitâbu'l-İlel*'i de bu doğrultuda kaleme alınmış bir eserdir.⁵⁶ Fazla hacimli olmayan bu eser, İmamî alimlerden Şeyh Sadûk ve İbn Bâbeveyh adlarıyla bilinen Ebu Ca'fer Muhammed b. Ali b. Hüseyin'in (381/991) *'İlelu's-Şerayi*' (s. 251-75) ve *Uyûnu Ahbân Rıza* (s. 99-121) adlı eserleri yoluyla günümüze ulaşabilmiştir. Yine Muhammed Bâkır el-Meclisî'nin (1110/1697) İmamî kaynakların bir derlemesi olarak kabul edilebilecek hacimli eseri *Bihânu'l-Erûr* (c. VI, s. 58-85)'ında da eser aktarılmaktadır. Ancak Meclisi, *Kitâbu'l-İlel*'i Saduk'un söz konusu bu eserleri kanalıyla iktibas etmektedir.⁵⁷ Bu durumda eserin bize intikalinin sadece Şeyh Saduk'un iki eseri yoluyla gerçekleştiği söylenebilir.

Kitâbu'l-İlel birkaç açıdan önemlidir. Öncelikle eser imamlar döneminde yaşayan biri –ölümü 260/873'tür- tarafından yazılmıştır. Öte yandan İmamî çizgide telif edilen eserler arasında günümüze ulaşan en erken İmamî kaynaklardandır. Ayrıca eser, -*Kitâbu'l-İlel*'in İçeriği başlığı altında değinileceği gibi- İmamî kelamcıların, kendi görüşlerini savunmak amacıyla akli izahlara çok erken dönemlerde başladıklarını ve bu yöntemle imamet nazariyesini savunduklarını göstermesi açısından da değerlidir.

b. *Kitâbu'l-İlel*'in İçeriği

Fadl b. Şâzân'ın, *Kitâbu'l-İlel*'inde başlıca üç husus ele alınmıştır. Bunlar tevhid, imamet⁵⁸ ve birtakım fikhî hükümlerin hikmetleridir. Fadl eserin girişinde "*Allah'ın bir hikmete binaen irsanları yükümlü kıldığını*" ifade eder. Ona göre bu yükümlülüklerden bir kısmının hikmeti bilinir; ancak bir kısmının ise bilenemez. Bu girişten sonra ilk farzın Allah'ı, Hz. Peygamber'i, Hüccet'i ve Allah'tan gelenleri tanıma olduğunu söyler⁵⁹ Allah'ı ve Hz. Peygamber'i tanımanın hikmetlerini kısaca ele alır.⁶⁰ Daha sonra sırasıyla imamet, tevhid ve fikhî hükümlerin hikmetini ele alır.⁶¹ Allah'ın neden tek bir ilah olduğunu

⁵³ Tûsî, *Fihrist*, s. 26.

⁵⁴ Necâşî, s. 139.

⁵⁵ Necâşî, s. 447.

⁵⁶ Bkz. Necâşî, s. 307; Tûsî, *Fihrist*, s. 154.

⁵⁷ Sadûk, Muhammed b. Ali b. Hüseyin Ebî Ca'fer İbn Bâbeveyh el-Kummî (381/991), *'İlelu's-Şerayi*, Necef 1966; *Uyûnu Ahbân Rıza*, thk. Müessesetu'l-İmâm Humeyni, Meşhed 1413; Meclisî, VI, 58-85.

⁵⁸ İmamet meselesi aşağıda ele alınacaktır.

⁵⁹ "*Fazılların ilki nedir diye sorulursa, Allah'a, Resul'üne, Hüccet'ine ve Allah'tan nazil olanı ikrar eder, derir.*" Bkz. Fadl b. Şâzân, *Kitâbu'l-İlel* (Sadûk, *'İlelu's-Şerayi*' içinde), s. 252.

⁶⁰ Fadl b. Şâzân, *Kitâbu'l-İlel* (Sadûk, *'İlelu's-Şerayi*' içinde), s. 251-52.

⁶¹ Fadl b. Şâzân, *Kitâbu'l-İlel* (Sadûk, *'İlelu's-Şerayi*' içinde), s. 256 vd.

ve benzerinin bulunmadığını izah ederken, birden fazla ilah ve emsalinin olmasının mahzurlarını dile getirir.⁶² Ardından Allah'ın insanları emir ve yasaklarla yükümlü tutmasının hikmetini açıklar.⁶³ Namaz, abdest, gusul, ezan, cemaatle namaz, seferi namazı, cenaze namazı, cenazenin yıkanması, gömülmesi, bayramlar, bayram namazlarının kılınması, Cuma namazı, namaz vakitleri,⁶⁴ oruç⁶⁵ve hac⁶⁶ ile ilgili uygulamaların hikmetlerini izaha girişir.⁶⁷

Burada en dikkat çekici husus, iman ve ibadet ile ilgili ayrıntıların hikmetlerinin akli çıkarımlarla izah edilip, bu hikmetlerin izahında her hangi bir nassa veya rivayete ya da imam kabul ettikleri kimselere atıfta bulunulmamasıdır. Konuyu, daha ziyade kelimelerinde görülen soru-cevap formatında işlemiştir.

4. İmamîyye'nin İmamet Görüşü Açısından "Kitabul 'İlel'"

Fadl b. Şâzân'ın (260/873-74) imamet meselesini ele alırken, üç hususu ön plana çıkardığı görülür. Bu hususlar, Allah'ın Ulu'l-Emri atayıp, onlara itaati neden emrettiği, yeryüzünde aynı anda birden çok imamın neden bulunmaması gerektiği ve imamın Peygamber soyundan gelmeyen birisinin imametinin neden caiz olamayacağı hususlarıdır.⁶⁸

Fadl b. Şâzân Allah'ın imam atamasının hikmetini açıklarken, hiçbir toplumun imamsız kalmadığını, insanları kötülükten sakındıracak, doğruya yöneltecek, cezaları uygulatacak, düşmanlara karşı savaşta komutanlık görevini üstlenecek, toplumun zayıf kesiminin haklarını güvence altına alacak, bunun da ötesinde bidat ehline ve inkarcılara karşı mücadele edip, dini tahriflerden koruyacak emin/güvenilir bir imama ihtiyaç olduğunu belirtir. Ona göre, eğer Allah tarafından emin ve toplumu koruyacak bir imam atanmaz ise, dinin elden gitmesi, ahkâmın tahrif edilmesi, dolayısıyla insanlığın ifsadı gibi ciddi bir durum ortaya çıkacaktır.⁶⁹ Burada Fadl b.

⁶² Dile getirdiği mahzurlar arasında "İbadet ve taatte birinin diğerine tercih edilemeyeceği"ni zikreder. Bkz. Fadl b. Şâzân, *Kitâbu'l-İlel* (Sadûk, 'İlelu's-Şerayi' içinde), s. 255-56.

⁶³ Sözelimi "Allah, kullarına neden emir ve nehiy buyurmuştur, derirse. İnsanların bekası ve musalhatı ancak emir, nehiy, kötülük ve zülmeden menî iledir, derir." Bkz. Fadl b. Şâzân, *Kitâbu'l-İlel* (Sadûk, 'İlelu's-Şerayi' içinde), s. 256.

⁶⁴ Fadl b. Şâzân, *Kitâbu'l-İlel* (Sadûk, 'İlelu's-Şerayi' içinde), s. 256.

⁶⁵ Fadl b. Şâzân, *Kitâbu'l-İlel* (Sadûk, 'İlelu's-Şerayi' içinde), s. 270 vd.

⁶⁶ Fadl b. Şâzân, *Kitâbu'l-İlel* (Sadûk, 'İlelu's-Şerayi' içinde), s. 273 vd.

⁶⁷ Tevhid ve fikhî hükümlerin hikmetini konularında detaylı açıklamalar yapılması, makale'nin sınırlarını zorlayacağı endişesi dolayısıyla sadece işaret etmekle yetinmiştir.

⁶⁸ Bkz. Fadl b. Şâzân, *Kitâbu'l-İlel* (Sadûk, 'İlelu's-Şerayi' içinde), s. 253-54.

⁶⁹ Bkz. Fadl b. Şâzân, *Kitâbu'l-İlel* (Sadûk, 'İlelu's-Şerayi' içinde), s. 253-54. Bu hususta benzer görüşler için bkz. Küleyni, I, 138-39. "Şayet Allah emir ve toplumu koruyacak bir imam atanmaz ise, din elden gider,

Şâzân, Peygamberin vefatından sonra dinin ahkâmının nasıl uygulanacağı sorusunu gündeme getirir. Ona göre Kur'an'ı herkesin kendisine göre yorumlaması kabul edilemez. Bu durumda Kur'an hakkında söyledikleri mutlak doğru olan bir hüccete ihtiyaç vardır ki, bu da nasla atanmış olan Hz. Ali'dir.⁷⁰ Daha sonra da aynı anda birden fazla imamın neden olamayacağını izaha girişir. Şayet iki imam olursa bunlar, farklı irade ve istekleri nedeniyle ihtilafa düşecek, bu da uygulamalarında kargaşaya sebep olacaktır.⁷¹ Yine bunlara uyanlar arasında ihtilaf çıkacaktır. Zira birisinin diğerine üstün olmaması nedeniyle, halk kime itaat edeceğini bilemeyecek, bu durum da kaosa yol açacaktır.⁷² Ardından da imamın, Peygamber soyundan olması gerektiğini açıklar. Buna göre atanacak imamın, bir takım ayırıcı ve onu farklı kılan özelliklere sahip olması gerekmektedir. Burada imamet için üç şart ileri sürmektedir. Bunlar (Peygamber'e) akrabalık, şöhret ve açık bir vasiyettir.⁷³ O, imamın neden Peygamber soyundan olması gerektiğini izah ederken iki gerekçe ileri sürer. Bunlardan ilki, imamın Peygamber soyundan olmaması durumunda, Peygamber soyunun -Ebû Cehil'in soyu da dahil- başka kimselere, itaat etmek zorunda kalması ve bunun neticesinde de Peygamber olmayan kimselerin Peygamber'den üstün bir konuma gelmesi gibi bir durumun ortaya çıkacak olmasıdır.⁷⁴ Diğer gerekçe ise, kimse peygamber soyuna büyüklük taslamayacağından dolayı, Peygamber soyuna itaatin daha

ahkâmın tahrif edilir, bidatçiler çoğalır, mübhidler onu tahrif eder.” (Bkz. Fadl b. Şâzân, *Kitâbü'l-İlel* (Sadûk, 'İlelu's-Şerayi' içinde), s. 253).

⁷⁰ Bkz. Küleyni, I, 138-39.

⁷¹ “Neden aynı anda iki veya daha fazla imamın damayacağı sorulursa, bunun bir çok hikmeti vardır. Bunlardan biri: Tek bir imamın icraatında gelişki olmaz. (Oysa aynı anda) iki imam olursa icraatlarında ve tasarruflarında ittifak etmezler. ... İtaat hususunda biri diğerine göre daha üstün olmaz.” Bkz. Fadl b. Şâzân, *Kitâbü'l-İlel* (Sadûk, 'İlelu's-Şerayi' içinde), s. 254.

⁷² “Görüş, verdiği karar, emir ve yasaklar hususunda biri diğerine göre üstün olmaz. Şayet böyle olursa avaralarından birinin söze başlaması gerekir, ancak imamette tek bir yol varsa (yani sadece biri söz hakkına sahipse) hiç biri arkadaşına karşı öncelik hakkına sahip değildir. ... Şayet her ikisinin susması caiz olursa, bu durumda da hükük ve ahkâm geçersiz olur, hadler ortadan kalkar. Bu durumda da halk imamsız kalmış gibi olur.” Bkz. Fadl b. Şâzân, *Kitâbü'l-İlel* (Sadûk, 'İlelu's-Şerayi' içinde), s. 254.

⁷³ “Şayet “Neden imamın Peygamber soyu dışında (n birinin) olması caiz değildir?” denirse, “Bir çok illetten dolayı” diye cevap verilir. İmam itaati farz kipi olduğundan onun imametinde kesin olarak delalet edecek, onu diğerlerinden ayrıca bir delil olmaldır. Bu da onu başkalarından farklı kılan ve bizzat ona işaret eden, şöhret bulunmuş bir yakınlık ve açık bir vasiyettir.” Bkz. Fadl b. Şâzân, *Kitâbü'l-İlel* (Sadûk, 'İlelu's-Şerayi' içinde), s. 254.

⁷⁴ “Şayet Peygamber soyu dışında birinin imam olması caiz olursa, (bu durumda) Peygamber olmayan Peygamber dâna üstün tutulması (gibi bir durum) söz konusu olur. Çünkü Peygamber eladı, E bu Cehil ve İbn E bi Muayt gibi, onun dışına dan kimselerin eladına tâbi olacaktır. Zira bu iddiaya göre mü'min dâmanın durumunda imametinin onların eladına intikali caizdir. Bunun sonucu olarak da Peygamber'in eladı teba olursa, Allah'ın ve Resul'ünün dışmanlarının edulânı tabi olmaları durumunda olacaktır. Dolayısıyla Peygamber, bu fazilete başkalarından daha eula olup, burada daha fazla hak sahibidir.” Bkz. Fadl b. Şâzân, *Kitâbü'l-İlel* (Sadûk, 'İlelu's-Şerayi' içinde), s. 254-55.

kolay olacaktır. Aksi durumda herkes kendini imamete daha layık görecektir ve bu da kargaşaya yol açacaktır.⁷⁵

Fadl b. Şâzân'a nispet edilen bu eserdeki görüşlere bakıldığında, savunduğu fikirleri akli izahlarla delillendirmeye çalıştığı görülmektedir. Bu da lutuf nazariyesine benzer bir akıl yürütme yönteminin erken dönemlerde İmamî literatüre girdiğini göstermektedir. Fadl b. Şâzân, imamet gerekliliğini izaha girişirken Allah, Peygamber ve Kur'ân'ın varlığının hikmeti için ileri sürülen delillerden istifade eder. Yine her zaman diliminde sadece bir imamın olması gerektiğini ileri sürerken,⁷⁶ iki İlâh olmaması gerektiği ile ilgili delillere benzer deliller kullandığı tespit edilmektedir.⁷⁷ Bu yönüyle Fadl b. Şâzân'ın savunduğu görüşlerin Hişâm b. Hakem'in imamet gerekliliği ile ilgili akli izahlara dayanarak öne sürdüğü görüşlere yakın olduğu görülmektedir. Zira Hişâm b. Hakem aslında Mu'tezile'nin "aslah" olarak adlandırdığı nazariyenin bir benzerini, imamet gerekliliğini ispatta kullanmaktadır. Nitekim Dirâr b. 'Amr ile bir tartışması sırasında, "İztırar" nedeniyle imama ihtiyaç duyulduğunu ileri sürmekte ve ona, kendi yöntemleri ile imamet zarureti temellendireceğini söylemektedir.⁷⁸ Bu, İmamî gelenekte "aslah"ın⁷⁹ imamet meselesine uygulanmasının ilk hâli olmalıdır.

⁷⁵ "Halk Peygamber'in risalet görevini kabul edip, ona gönüllü olarak itaat edince, onun erladi ve ziynetinden olan birisine itaat etme hususunda büyüklenmez; bu husus onlara ağır gelmez. Şayet Peygamber'in soyu dışında birisinin imam olması caiz olursa, herkes (bu hususta) kendisini başkasından daha çok layık görür. Kibirleşip, üstünlük taslar. (Korunm itibarıyla) kendilerinden daha küçük gördükleri kimseye rabaça itaat etmezler. Bu durum onları fesad, rıfak ve ihtilafa sevkeder." Bkz. Fadl b. Şâzân, *Kütübü'l-İlel* (Sadûk, 'İlelu'ş-Şerayi' içinde), s. 255.

⁷⁶ Benzer görüşler kendisine Keşşî'de de nispet edilmektedir. (Bkz. Keşşî, s. 819; Meclisî, XXV, 161)

⁷⁷ Fadl b. Şâzân, iki imamın olması durumunda, birinin yaptığını ötekini bozacağını, dolayısıyla bir kaos yaşanacağını söylemektedir. Bkz. Sadûk, Muhammed b. Ali, 'İlelu'ş-Şerayi', s. 253-54.

⁷⁸ Bkz. Sadûk, *Kenâlu'd-Din*, s. 365-66; Meclisî, XLVIII, 200.

⁷⁹ İmamîye'nin imamet nazariyesini temellendirirken başvurduğu Akli delillerin en önemlisi "Lutuf Nazariyesi"dir. Bu nazariyede, Mu'tezile'nin Allah'a en iyi (aslah) olanı yapmasını vacib olduğu düşüncesinden esinlenmiş (Kıry. Rayys, Ziyâuddîn, *İslâm'da Siyasî Düşünce Tarihi*, çev. İbrahim Samuş, İstanbul 1995, s. 150-51) ve bunun benzerini imamet nazariyesini temellendirmede kullanmışlardır. İmamîye'nin, lutuf nazariyesini İmamet anlayışlarına uygulaması şöyledir; İnsanlar masum olmamaları nedeniyle, hata yapmaları ve görevlerini ihmal etmeleri mümkün olan varlıklardır. (bkz. Tûsî, *d-İktisâd fi mâ Yataallaku bi'l-İtikâ*, Necf 1979, s. 297) İnsanların iyiyeye yönlendirilmesi, günahlardan uzaklaştırılması, (bkz. İbn Mutahhar Hillî, *d-Elfeyn fi İmâneti Emin'i-Mi'minîn Ali b. Ebi Tâlib*, Beyrut 1982, s. 15; Tenbekânî, Muhammed Abdulfettâh (1040/1124), *Sefinetü'n-Necât*, thk. Seyyid Mehdi er-Recâî, Kum 1419, s. 45) toplumda birlik ve beraberliğin sağlanması, zalime karşı mazlumun, zengine karşı fakirin hakkının korunması, cahiller ve gafillerin kontrol altına alınması (Bkz. Sâdâbâdî, Ubeydullah b. Abdillâh (V/XI. asır), *d-Muknâ'a fi'l-İmame*, thk. Şâkir Şeb'î, Kum 1414, s. 47) ve toplumda kargaşanın çıkarması için halkın kendisinden sakınacağı birinin olması gerekir; yoksa isyanlar ve zulüm yaygınlaşır (Bkz. Murtaşâ, Şerif Ebi'l-Kâsım Ali b. Hüseyin el-Müsevî (432/1044), *eş-Şâfi fi'l-İmame*, thk. es-Seyyid Abdu'z-Zehrâ el-Hüseyinî el-Hatîb, Tahran 1987, s. 147). Oysa imamın varlığı ile birlik ve beraberlik sağlanır. Zayıflar kuvvetli olanın hakkını alabilir. Gafiller gafletten uyandırılabilir, adalet temin edilir (Bkz. Kâşânî, Muhammed Murtaşâ (1091/1680), *İlmü'l-Yakîn*, byy. trz, I, 373). Tüm bunlar göz önüne alındığında, mutlak anlamda her zaman ve mekanda insanlara

Bunu Fadl b. Şâzân da kullanmıştır. Daha sonraları bu husus özellikle usûlî çizgideki İmamîlerce sıkça kullanılacak, ifadeler farklı olsa da imametnin lüzumunu temellendirmede bir yöntem olacaktır.⁸⁰

5. Fadl b. Şâzân'ın, Kitâbu'l-İlel'de Yer Almayan İmamet ile İlgili Görüşleri

Kitâbu'l-İlel'de imamet ile ilgili üç hususun ele alındığı görülmektedir. Oysa gerek *el-Îzâh* adlı eserinde ve gerekse diğer kaynaklarda imamet ile ilgili Fadl b. Şâzân'a nispet edilen başka fikirler de mevcuttur. Sözgelimi imamın bilgisinin kaynakları hususunda, bağlı bulunduğu Kat'îye fırkasının diğer mensupları ile tartışmalarda bulunmuştur. Fırka mensupları, Peygamberin veya ondan sonra gelenlere ilmin tamamının verilir verilmeyeceğini bilemediklerini ve Allah'ın bir şey vuku bulduğunda onu sahibuzzaman'a bildirdiğini belirterek, Hz. Peygamber'in ardından gelen imamların da *semâû alem ile bağlantı kurabildiklerini* öne sürmüşlerdir. Fadl b. Şazan bunu reddetmiş ve bu fikri savunan kişilerle mücadele etmiştir. O, Peygamber'e tüm ilimlerin verildiğini (*Kemaluddîn*), onun da Allah'ın vahyettiklerini kendisinden sonra gelene, helal-haramı, Kur'an'ın te'vilini ve sözün özünü öğretmek, ilettiğini ileri sürmüştür. Buna göre imamların tüm bildikleri, Peygamber'den kendilerine öğretilenlerdir.⁸¹ Bu hususta ayrıca mezhep muhalifleri ile de tartıştığı görülmektedir. Söz konusu muhalifler, bu kitlenin Hz. Peygamber'den imamlara miras kalan kitaplar olduğu ve imamların ilham aldıkları iddialarını eleştirmektedir. Fadl b. Şâzân, bu hususa verdiği cevapta, bilgi kaynağı olarak imamların ilham ya da vahiy almasını reddetmektedir. Bunun da ötesinde, muhaliflerinin kaynaklarında Ali b. Ebî Tâlib'in mufehhem (kendisine ilham edilen) olduğuna dair rivayetler bulunduğuna işaret etmekte ve bunları aktaran muhaliflerini tenkit etmektedir. Fadl b. Şâzân, Peygamber ailesinin yanında Peygamber'in Ali'ye yazdırdığı ve içinde helal ve haram bilgisini içeren Kur'an tefsiri mahiyetinde bir sahîfenin bulunduğu şeklindeki iddianın eleştirilmesine de tepki gösterir. Ona göre bu

doğruyu gösterecek bir öğreticiye, mücmel olan kitabı yorumlayacak (Bkz. Zencânî, Seyyid İbrahim el-Müsevî, *Akâidü'l-İmânîye*, Kum 1982, I, 74) bir müfessire, din ve dünya işlerinde bir lidere ihtiyaç vardır (Bkz. Murtaza, I 47). Bu nedenle bir imamın yaratılıp itaatini vacib kılmak bu tasarruflar için zorunludur (Bkz. Tûsî, Ebu Ca'fer, *el-İktisâd*, 300). Dolayısıyla imamın atanması ve (hakkı uygun) tasarrufla bulunması bir lutuftur (Kâşîfu'l-Gitâ, Muhammed Hüseyin (1373/1954), *Aslu'ş-Şîa ve Usûlühâ*, Beyrut trz., s. 55; Semâvî, Mehdi, *el-İmâme fi Davri'l-Kütüb ve's-Siime*, Kuveyt 1979, I, 66). Lutuf ise Allah'a vacibtir (Bkz. Zencânî, I, 74).

⁸⁰ Murtazâ, I, 47; Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan (460/1067), *Risâle fi'l-İtikâdât* (Resâilu Şeyh Tûsî içinde), İran trz, 300. Nâsiruddin Tûsî, Muhammed b. Muhammed b. Hasan (672/1273), *Risâletü Kavâidü'l-Akâid*, thk. Şeyh Ali Hasan Hazim, Lübnan 1992, 89; İbn Mutahhar Hîllî, s. 15; Kâşânî, I, 170, Kâşîfu'l-Gitâ, s. 55; Zencânî, I, 74.

⁸¹ Keşî, s. 818, 819; Meclisî, XXV, 161.

husus abartılmaktadır. Ali'nin Peygamber'den duyduklarını yazmış olması ve bunu evladına miras olarak bırakmasında tuhaf veya kınanacak bir durum yoktur. Zira muhalifler de yüzlerce eseri kendi çocuklarına miras bırakmaktadır.⁸² Fadl b. Şâzân'ın imamların bilgisinin kaynağının kendilerine miras kalan kitaplar olduğuna dair görüşü, bağlı bulunduğu Hişâm b. Hakem ve onun ekolünün ilk temsilcisi Yunus b. Abdirrahman'ın fikirleri ile uyum içindedir.⁸³ Bu fikir daha sonraları fırka içinde kısmen de olsa devam edecektir. Sözelimi İbn Kibe, kendilerine yöneltilen eleştirilere cevap verirken, gayb ilmini sadece Allah'ın bildiğini, herhangi bir beşer için bunu iddia edenin kafir ve müşrik olduğunu söylemektedir.⁸⁴ Ancak bu damar süreç içinde yok olacak ve zamanla bir şekilde *semâvî âlem ile iletişim* anlayışı genel kabul görecektir.

Fadl b. Şâzân'ın tespit edebildiğimiz bir diğer görüşü de sahabe ve Ali'nin efdaliyeti hususundadır. Ona göre Ali tüm sahabe içinde ilim hususunda en faziletli olanıdır. Ali'nin ve dolayısıyla diğer imamların imametini ispat etmek için ayetleri te'vîl ederek, ayetlerde kastedilen kişinin Ali olduğunu söyler.⁸⁵ Diğer taraftan muhaliflerden Abbas'ın Hz. Peygamber'e daha yakın olduğunu iddia edenlerin varlığına işaret eder ve bunların gerekçelerini reddeder. Ona göre Ali, Hz. Peygamber'e daha yakındır. Zira Ali'nin babası Hz. Peygamber'in babasıyla ana-baba bir kardeştir. Oysa Abbas, sadece baba tarafından kardeş olup annesi ayrıdır.⁸⁶

Sonuç

Erken dönem İmamî ekolün önde gelen alimlerinden olan Fadl b. Şâzân, İmamiyye'nin on birinci imam olarak kabul ettiği (tarihi bir şahsiyet olarak bilinen son imam) Hasan el-Askerî (260/873) ile aynı yılda vefat etmiştir.

⁸² Bkz. Fadl b. Şâzân, *el-İzâh*, s. 205-06.

⁸³ Bkz. Keşşî, s. 818. Yunus b. Abdirrahman'ın Ali er-Ruzâ sonrası ortaya çıkan durumu değerlendirmek amacıyla gerçekleştirilen toplantıda bulunduğu, Muhammed el-Cevâd'ı imam kabul etmesine rağmen, ilmi açıdan onu yetersiz gördüğü, o yetişene kadar ilmi kimden alacaklarını sorguladığı aktarılmaktadır. (Bkz. İbn Rüstem et-Taberî, s. 200-01) Bu görüş, Hişâm b. Hakem'in, imamın bilgisini tahsil yoluyla kendisine miras kalan kitaplardan aldığı, bunun dışında semâvî âlem ile bir bağlantısının söz konusu olmadığını görüşü ile uyum içindedir. (Bkz. Eş'arî, I, 121; Bağdâdî, Abdulkâhîr Tâhîr b. Muhammed (429/1037), *el-Fark beyne'l-Firak*, tdk. İbrahim Ramazan, Beyrut 1997, s. 74; İcî, Abdurrahman b. Ahmed (756/1355), *el-Mevâkif fi İlmî'l-Kelâm*, Beyrut trz , s. 421)

⁸⁴ Bkz. İbn Kibe, Ebû Ca'fer er-Râzî (319/931'den önce), *Nakdu Kitâbi'l-İşhâd*, (Sadûk, Muhammed b. Ali, *Kemâlu'd-Din* içinde), s. 116

⁸⁵ Örnekler için bkz. Müfid, Ebû Abdillah Muhammed b. Muhammed b. Nu'mân el-'Bakrî el-Bağdâdî (413/1022), *el-Fisûlu'l-Mubtâra*, thk. Seyyid Ali Mir Şerifi, Beyrut 1993, s. 118.

⁸⁶ Müfid, s. 170.

Fadl b. Şâzân'ı önemli kılan husus, kendisinin imamlar döneminde yaşayıp da eserleri günümüze kadar ulaşmış bir alim olmasıdır. Aslında eserlerinde benimsediği görülen fikirler, mensubu olduğu Hîşâm b. Hakem ekolünün savunduğu görüşlerdir. Fakat bunlar, bize imamlar döneminde yaşayan birisinin imamet anlayışını birinci elden aktarması açısından önemlidir. Günümüze Sadûk'un eserleri içinde ulaşan *Kitâbu'l-İlel*'de, Hz. Peygamber soyundan olan ve Allah'ın kendisine itaati emrettiği imamet anlayışının izahları vardır. Bu yönüyle eser, mezhep içi tartışmalara yönelik yazılmış olmaktan ziyade, muhaliflere karşı mezhebin fikirlerini savunmak amacıyla kaleme alınmış gibi görünmektedir. Ancak Fadl b. Şâzân'ın imamet ile ilgili görüşlerini tam olarak yansıtmaması açısından eser yeterli görünmemektedir. Bu hususlar günümüze ulaşan diğer eseri *el-İzâh*'ta da tartışılmaktadır. Onun *Kitâbu'l-İlel*'de imamet bahsinde açık bir şekilde nakli delillere yönelmemesi dikkate değerdir. Bunda muhtemelen aklı ön plana çıkaran muhaliflerine, yine aklı izahlarla cevap verme endişesi yatmaktadır. Ancak herhâlükârda bu tutumu, mezhebin görüşlerini savunmada aklî bir yöntem kullanan Hîşâm b. Hakem ekolünü ile uyumludur.

Fadl b. Şâzân, muhaliflerle tartışmasının yanısıra mezhep içinde de imamın "Semâvi alem ile bağlantılı" olduğunu iddia eden ve imamın bilgi kaynağının sadece, kendisine Semâvi alemden aktarılanlar olduğunu savunan kesim ile de mücadele içinde olmuştur.

Fadl b. Şâzân'ın imamet ile ilgili görüşlerine bakıldığında, imamın Allah tarafından belirlenmesi, İmamet'in Hz. Peygamber'in soyuna tahsisi gibi unsurların ön plana çıktığı görülmektedir. Yine giriştiği izahlardan, en azından dini bilgiler hususunda imamın tek otorite olması gerektiğini savunduğu anlaşılmaktadır. İmamet nazariyesinin temel unsurlarından olan *ismet* meselesine gelince; Hîşâm b. Hakem'in, vahiy almadığı için imamın masum olması gerektiğini savunduğunu görmekteyiz.⁸⁷ Fadl b. Şâzân da imamın semâvi alem ile bağlantısını reddetmektedir. Bu veriden hareketle onun da *ismet* fikrini savunduğu söylenebilir. Ancak kendisine nispet edilen eserlerde imamların sayısının on iki ile sınırlandırılması ve son imamın gaybeti hususlarının olmadığı görülmektedir. Bu doğaldır; zira bu görüşler onun ölümü sonrasında hicri dördüncü yüzyılın ortalarına kadar olan süreçte geliştirilen fikirlerdir.

⁸⁷ Bkz. Eş'arî, I, 121; Kâdî Abdulcebbar, *Tesbihi Delâli'n-Nübüve*, S. 528; Murtazâ, *Terzihu'l-Erbiyâ*, byy, trz., 2, 8, 133.

Bu durumda İmâmiyyenin öncüleri sayılan alimlerin akli metodlardan istifade ederek geliştirdikleri (lutuf nazariyesi olarak adlandırılabilir) söylemin mezhep mensuplarında Mu'tezilî fikirlerin açık izlerinin görülmeye başladığı sonraki dönemlerde değil; bizzat imamlar döneminde ortaya çıktığı söylenebilir.